

Filosofie van politiek en cultuur

Amor fati voor een kosmopolitische levenskunst

Heidi S.C.A. Muijen & Francine J.H. Pinckaers

“Ik wil niet in een wereld zonder kathedralen leven.
Ik heb hun schoonheid en verhevenheid nodig.
Ik heb ze nodig als verzet tegen de platvloersheid van
de wereld.”

Pascal Mercier, *Nachttrein naar Lissabon*

In dit artikel verzetten wij ons tegen de ‘platvloerse’ fixatie op cijfers, waarmee waarden bewezen zouden moeten worden. Waarden zijn de ‘kathedraal’ van een gemeenschap waaraan de vermoeide samenleving nood heeft, gezien de overdaad aan instrumentele redelijkheid. Dit blijkt bijvoorbeeld uit de verstikkende werking van de systeemwereld op het organiseren van goede zorg. We zullen dit bespreken aan de hand van een casus waarin zorgprofessionals in een wooncentrum voor mensen met complexe meervoudige handicaps en ouderenzorg zich door de kracht van kunstwerken bewust werden van hun vervreemdende werkcontext.

Ter verheldering hiervan beschrijven we eerst de werkzame ingrediënten van de door ons ontwikkelde methodiek van kunst-dialogen (*arts-dialogues* ofwel ADM, Arts Dialogue Methods). Deze heeft geholpen de casus als een taai vraagstuk te onderzoeken, waarbij geen schuldige personen zijn aan te wijzen, alleen schuldige patronen door de eenzijdige gerichtheid op efficiëntie. Daarna duiden we de casus aan de hand van de filosofische levenskunst als een actualisering van *amor fati* om te laten zien dat het via kunst-dialogen aanspreken van gemarginaliseerde bronnen (ethos, pathos en mythos) in een dia-logos kan leiden tot het herwinnen van een substantiële rationaliteit. Dit kan bijdragen aan het oproepen van maatschappelijk engagement en het aanboren van praktische wijsheid voor het revitaliseren van (professionele) gemeenschappen.

Hoe helpt dialogeren rond de kunsten het zorghart te laten spreken?

In een handelingsonderzoek bij een gecombineerde zorggroep voor mensen met complexe meervoudige handicaps en ouderen is de vraag onderzocht hoe de eenzijdig op efficiëntie gerichte zorg en de handelingsverlegenheid in het zorgteam veranderd kan worden in deugddoende zorg (Pinckaers, 2023). De *anomie*, ontstaan door fusies en reorganisaties, maakt het begrijpelijk dat de groepsdynamiek van *wantrouwen* en *doelrationeel handelen* is gaan overheersen. Kan deze dynamiek in de samenwerking door verbinding tussen hoofd en hart worden gekeerd via gesprekken rond de beelden op het zorgterrein?

In het gesprek rond de sculptuur (zie Foto 1) werden zij zich bewust van een terugkerend verstikkend teampatroon en veranderde de (aan)klagende toon in een professioneel gesprek over de zorgwaarden die hen verbindt. De onderzoeker herkende het knellende vraagstuk uit eigen ervaring. Hierdoor kon zij zich ver-

---

Heidi S.C.A. Muijen is aan diverse universiteiten en hogescholen verbonden geweest en voert sinds 2004 filosofische praktijk *Thymia* met zelfontwikkelde spelen dialoogvormen voor begeleiding van groepen en mensen individueel. Met de door haar in 2016 opgerichte Stichting *Quest for wisdom foundation* ontwikkelt zij het spel *Amor Fati* voor interculturele levenskunst.

Francine J.H. Pinckaers is werkzaam in de gezondheidszorg. Als praktijkcoördinator en opleider van zorgprofessionals aan de Maastricht UMC+ Academie begeleidt zij op professionele identiteit, ethiek en moraal beraad. Als begeleidingskundige richt zij zich op vraagstukken rond vervreemding en zorgwaarden met dialoog en verbeeldingskracht.

plaatsen in de zorgprofessionals en de juiste snaar bij hen raken om de dialoog over waarden in het werk te voeren. Hieruit concluderen wij de volgende werkzame ingrediënten:

1. Emoties ruimte geven: kunstbeelden weten diepe geraaktheid te ontlokken en geven lucht in gespannen verhoudingen, wat bijdraagt aan herstel van vertrouwen.
2. Het goede gesprek voeren: door stil te staan bij wat ertoe doet, ontstaat er ruimte voor het delen van verhalen.
3. Bewustwording van onderliggende patronen: het open gesprek werkt 'ontschuldiging': het helpt de beschuldigende toon in de samenwerking om te buigen naar constructiever samenspel.
4. De kracht van betekenisgeving en kleine experimenten: de kunstwerken stimuleren een taalspel, dat anders betekenis geeft aan de werkpraktijk met aandacht voor waarden in het werk en aanzettend tot experimenteren met bestaande én nieuwe handelwijzen.
5. De tragediekant toevoegen aan succes(verhalen): oog hebben voor het goede én de tragiek is in taaie vraagstukken cruciaal.

Een belangrijke conclusie uit het onderzoek is dat het expressie en betekenis geven aan pathos – als wijsheid van de weigering om mee te doen aan een ziekmakend systeem – heeft bijgedragen aan het ontwikkelen van praktische wijsheid, die de taaigheid helpt in beweging te brengen. Zoals het gesprek rond Foto 1 laat zien, heeft juist het aanspreken van de verbeeldingskracht geholpen het professionele gesprek over waarden aan te wakkeren, waardoor de instrumentele rationaliteit in balans komt.

Een werkzaam middel om 'zachte' manieren van organiseren te versterken bestaat erin dialogen en co-creatie te laten flankeren door handelingsonderzoek. Als opleiders van begeleidingskundigen ontwikkelen wij in reflectie op casuïstiek (Muijen & De Ronde, 2020; Muijen & Brohm, 2021) een alternatief voor de gebruikelijke objectiverende benadering in onderzoek door emotionele betrokkenheid bij het onderwerp als bron van relationele kennis in plaats van als bias te zien.

Door te werken met verhalen, de verbeeldingskracht, gevoelens en intuïtie kunnen wij de ervaringskennis van betrokkenen aanboren. Zo hebben wij ontdekt dat emo-

© Francine Pinckaers

Foto 1. Sculptuur op het zorgterrein

ties en lijfelijke signalen belangrijke informatie kunnen bevatten – mits ze in een veilige sfeer langs de weg van de dialoog kritisch en hermeneutisch worden geduid in het licht van de onderzoeksvraag. Deze randvoorwaarden helpen een speelruimte te creëren, met verlangens en irritaties, hoop en vrees, én transformatieve beelden en energie voor verandering.

Wereldburgerschap

Naast het alsmear toenemende efficiëntiedenken op grote schaal zien we tegelijkertijd het ontstaan van maatschappelijke initiatieven voor sociale vernieuwing met een kleinschalige aanpak (zoals *Buurtzorg*) als antwoord op bureaucratie en stroperigheid in publieke sectoren. Er ontstaan nieuwe samenwerkingsverbanden tussen overheid, bedrijfsleven en ngo's als proeftuinen van verandering en co-creatie tussen kunstenaars en studenten door met *arts dialogues* te experimenteren (Han, 2021). Maar zijn deze initiatieven wel sterk genoeg, gezien de overweldigende vervreemdende krachten?

Waar kunst en cultuur decennialang zijn verguisd als 'linkse hobby' zou juist deze sector – als een (inter)culturele as en cement van de samenleving met in alle culturen opgebouwde praktische en spirituele wijsheid (zoals *mindfulness*) – het vuur van verandering kunnen voeden. In begeleidingspraktijken boren wij deze bronnen samen met de praktische wijsheid van betrokkenen dialogisch aan via toegepaste kunsten en spelvormen. Essentieel is het ongewisse van het 'nog niet' te betreden, als speelruimte om met nieuwe begrippen en collectief handelen te experimenteren vanuit wederkerigheid en gelijkwaardigheid.

Johan Huizinga beschrijft het spel als een culturele oervorm, die tot rechtspraak, sport, educatie, oorlogsvoering en andere domeinen is gedifferentieerd. In die basale betekenis zou *samenspel* samenhang kunnen geven aan persoonlijke en collectieve aspecten van levenskunst. Is een samenspel via de kunsten sterk genoeg om tussen ethiek en politiek (van organiseren) te schakelen ten behoeve van een maatschappelijk engagement en (wereld)burgerschap?

Foto 2. Beeldendialoogspel Vier Winden op een intercultureel evenement

Een vernieuwend sociaal samenspel kan – naar Einsteins beruchte uitspraak dat we een probleem niet kunnen oplossen binnen de denkwijze die het heeft veroorzaakt – alleen gevonden worden vanuit een ander kader dan het dominante discours. Als lonkende stip op de horizon zien wij hiervoor de kosmopolis. Dit ideaal van wereldburgerschap heeft wortels in de antieke levenskunst. Marcus Aurelius, de door Epictetus geschoolde keizer in de tweede eeuw n.o.j., beschrijft hoe dit ideaal ingebed is in een besef van de bezielde kosmos (in: Dohmen, 2008c, p. 92): “Realiseer je steeds dat de kosmos een levend wezen is, dat bestaat uit een materie en een ziel; zie hoe alles opgenomen wordt in het ene bewustzijn van de kosmos, hoe (...) alles medeoorzaak is van alles dat geschiedt, hoe innig alles met elkaar verstrengeld en verweven is.”

Rond de Eerste Wereldoorlog motiveert politiek filosoof en vrijheidsstrijder Rosa Luxemburg haar geest van verzet als strijd voor rechtvaardigheid vanuit een kosmopolitische verbondenheid met alle mensen – wat zij helaas met de dood heeft moeten bekopen: “Mij staan de arme slachtoffers van de rubberplantages in Putumayo, de negers in Afrika, met wier lichamen de Europeanen vangbal spelen, precies even na. (...). Ik voel mij in de hele wereld thuis waar er wolken en vogels en mensen-tranen zijn” (Luxemburg, 2020, p. 70).

Als we de opeenvolgende maatschappelijke crises zien als voortkomend uit de *malaise van de moderniteit* en we nieuwe begrippen hebben te vinden voor een wezenlijk andere benadering (dan de dominante waaruit de problemen zijn voortgekomen), hoe zouden we dit culturele ideaal weer leven kunnen inblazen? Wellicht door eerst bij de malaise stil te staan: heilige huisjes en dichtgetimmerde regelgeving te bevragen en het goede te koesteren in plaats van dwangmatig te innoveren. Door andere wegen te verkennen via wereldmuziek, wereldliteratuur, storytelling en rituelen – zoals de 1 meiviering en *keti koti*, waaruit culturen verbindende feesten van de vrijheid kunnen groeien.

Levenskunst verrijkt de versmalde instrumentele rationaliteit met pathos

De versmalde rationaliteit, waarop *evidence-based* wetenschap berust, is door een overwinning van de *logos* op de *mythos* voortgekomen, waarbij het gesprek over betekenisvolle waarden, in het organiseren van publieke diensten er niet meer toe doet – of geïnstitutionaliseerd

is in ‘ethische’ en ‘esthetische commissies’. Daarentegen vragen crises die zich kenmerken door fragmentering en polarisering juist de omgekeerde beweging. Een herwinning van een substantiële rationaliteit, waarin beweging en maatschappelijk engagement in de rationele besluitvorming en professionele gesprekken worden meegenomen. Wij vinden in de (klassieke) levenskunst hiertoe aanknopingspunten.

Filosofische levenskunst geeft een perspectief om te begrijpen hoe lijfelijk zich aandienende emoties een aangrijpingspunt zijn voor engagement. Daarmee interpreteren wij de werkzame kern in de casuïstiek, dat de pathos van professionals – in plaats van een verstoring van het efficiënte organiseren van zorg of onderwijs – een bron kan zijn voor relationele kennis. Een voorbeeld is hoe Schmid melancholie typeert als “zijnsmodus van een ziel die voortdurend pijn lijdt en vreest, zonder dat dit ... pathologisch hoeft te zijn”. Zijn visie verrijkt de gerichtheid op geluk en succes met erkenning van schaduwkanten van het leven: “Melancholie bewaart een vermoeden van hoe broos alles is wat de mensen maken, hoe nietig de menselijke existentie zelf kan zijn, en dat ze elk moment de grond onder haar voeten kan verliezen” (Schmid, 2008, p. 38-39).

De klassieke buiging voor het levenslot, *amor fati*, erkent de paradoxale betrokkenheid, van voor- en tegenspoed, op het hoogste goed, *eudaimonia* door ‘welgemoed’ zijn. Die hoogste vorm van geluk vertaalt Schmid met ‘sereen zijn’, als “geestelijke houding die vreugde net zo belangrijk vindt als droefheid. Gelatenheid maakt het mogelijk het afgrondelijke en het tegenstrijdige vrij baan te geven” (Schmid, 2008, p. 35). Stemmingen in de gemoederen laten zich als *woelige, kabbelende, vlakke, bruisende, gespannen* onderstromen tussen mensen betekenisvol duiden. Onze casus in dit artikel toont hoe de kunstwerken, als aanjager van *mythos*, mensen helpen een vorm van (h)erkenning te vinden en zich vrijmoedig uit te spreken en, waar hen de taal ontbreekt, *verbeelding* te geven bij wat er vanuit de diepte opborrelt.

De klassieke levenskunst leert met de term ‘kalokagathia’ over een inherente samenhang van het goede (*agathos*) en het schone (*kalos*), die niet alleen zichtbaar is in kunstwerken (*poiesis*), maar ook in het handelen (*praxis*) (Van Rappard & Leezenberg, 2010, p. 24). Een andere manier om dit te duiden is via de existentiële hermeneutiek van Heidegger en Gadamer, die tracht de klassieke rijke rationaliteit te herwinnen voor actuele contexten met de kracht van de kunsten, die ervaring

laten doorwerken, zoals in muziekspel waarin de toon: “(...) veel langer nagalmt dan de snaar geraakt is” (Gadamer, 2010, p. 33).

Heidegger geeft in *Sein und Zeit* aandacht aan het *pathos*-begrip van Aristoteles in diens werk over de Rhetorica en accentueert haar dynamische betekenis (Heidegger, 1984, p.138). Niet dat de mens emoties ‘heeft’ is wezenlijk, maar het *afgestemd-zijn*: “Die Stimmung überfällt. Sie kommt weder von ‘Aussen’ noch von ‘Innen’, sondern steigt als Weise des In-der-Welti-seins aus diesem selbst aus” (Heidegger, 1984, p. 136).

Amor fati en engagement

Amor fati als levenshouding geeft erkenning aan de tragiek voor de kunst van betekenisgeving. In plaats van reactief *responsief* handelen, door fricties en spanningen te verduren voor het vinden van *het juiste midden* tussen een teveel en te weinig van de gevraagde deugd (Aristoteles, 2008, p. 86-93). Als weg van levensomarming berust *amor fati* op het *be(f)luisteren* van woede, verdriet, vreugde, angst en alle emoties daartussen, waarin zich (wankel)moed tot handelen verbergt. Door de *plek*

der moeite te betreden kan uit morele geraaktheid engagement ontstaan.

In Figuur 3 is zichtbaar gemaakt hoe de grondstemmingen woede, vreugde, verdriet en angst in de blauwe cirkel expressie geven aan een polaire betrokkenheid op *ethos* als moed tot handelen in de spanningsvelden tussen heden en verleden, ik en het andere. Vanuit hun aard hebben mensen een neerslachtig, welgemoed, driftig of nuchter karakter. Tegelijkertijd weerspiegelen zielenroerselen de wisselvallige relationele dynamiek *tussen* mensen: hun onderlinge verhoudingen staan onder spanning door wat er op het spel staat in de situatie; zoals het wegvallen van collega’s of een ‘uitgerold’ reorganisatieplan.

Niet alleen voor de omgang met taaiere vraagstukken in organisaties, ook voor andere sociale contexten toont de Figuur de levenskunst het juiste midden te treffen door:

- met heilig vuur te handelen *tussen* agressief uithalen en stilzwijgende veroordeling;
- welgemoed het gesprek aan te gaan *tussen* zelfvoldaanheid en utopisch activisme;
- zich vrijmoedig uit te spreken wankelend *tussen* onverschilligheid en vermijding;

Figuur 3. Amor fati: levensomarming op een weg van morele bewegingheid

- melancholisch open te staan voor lijden *tussen* schuldig zwijgen en zwelgen in verdriet.

In de lichte kaders buiten de blauwe cirkel staan bij wijze van voorbeeld de extremen waartussen de levenskunstenaar het goede wil vinden van de gevraagde moed in relatie tot anderen. Door opborrelende emoties te omarmen – ze te doorleven en als betekenisvol te duiden in relatie tot de situatie – ontvouwt zich een weg van morele bewogenheid. Meanderend tussen de extremen enerzijds het heden te laten domineren door een betere of gevreesde toekomst, anderzijds door verterende neerslachtigheid of uithollende verontwaardiging over gedane zaken in het verleden.

Aan het schema dient de cruciale rol van *arts dialogues* te worden toegevoegd met de treffende woorden van beeldend kunstenaar Paul Klee: “Kunst geeft niet het zichtbare weer, maar maakt zichtbaar.” Zonder de verfrissende, troostende en shockerende werking van kunstzinnige processen hebben mensen de neiging de reeds gevormde meningen en referentiekaders te reproduceren. Dit maakt Mieke Moor duidelijk met een voorbeeld, waarin een kunstwerk moet worden weggehaald dat de gemoederen tussen collega’s te hoog heeft doen oplopen “omdat er wel gewerkt moet worden”. Het weggehaalde kunstwerk laat een leegte achter en de motivering blijft nog lang nazeuren. “Het was een zin die ons met alle vanzelfsprekendheid herinnerde aan de plicht om dingen te maken, geld te verdienen, te zorgen dat de wereld – en in ons vak is dat ‘de organisatie’ – op orde komt” (Moor, 2012, p. 142). Openstaan voor onderstromen om hetgeen ‘niet gezegd mag worden’ toe te laten vraagt ontregeling door kunst, een nar of kloekmoedige klokkenluider.

Omarming van de vloeibare werkelijkheid

Amor fati is een poging een ‘gestolde werkelijkheid’ weer vloeibaar te maken door emoties niet als verstorend te zien, maar ze te omarmen als ‘tekens’. Als expressie van de wijze waarop mensen zich in een situatie bevinden, krijgen ze een symbolische functie. Alleen door daarbij stil te durven staan, ernaar te vragen wat de zucht of de frons betekent of te benoemen wat een houding of gebaar bij jou oproept, kun je een menselijk antwoord geven op een (be)knellende situatie – en daarmee is die klassieke levenskunst juist niet fatalistisch, maar het geëngageerd aangrijpen van de mogelijkheid als *createur* de wereld in samenspel vorm te geven.

De casus toont hoe ADM, als een geactualiseerde vorm van *amor fati*, een weg wijst het goede midden als gezelschap te vinden. *Arts dialogues*, bijvoorbeeld door het lopen van een kunstroute, geven een laagdrempelige manier de inherente *ethos* in de pathos te ‘bevrijden’ als basis voor sociaal engagement. Door iemands verzuchting, woede- of jubelkreet niet te ontkrachten of weg te zetten, maar naar diepere motivering te vragen, en naar waarden en *gedeelde* belangen op zoek te gaan. Daarbij is de verbeeldingskracht onmisbaar, gezien de beperktheid van woorden voor de diepte van ervaring.

Volgens Joke Hermsen onthullen kunst en scheppingsdrang melancholie en andere existentiële emoties: “Veel kunst is melancholisch van aard en kan gevoelens van troost of geluk aan ons ontlokken. Die troost heeft te maken met schoonheid, verbondenheid en ontroering, maar ook met de bereidheid om op meer diepgaande wijze op het leven te reflecteren” (Hermsen, 2017, p. 19). Antoon Van den Braembussche (2021, p. 7) citeert Kandinsky hoe kunst een kiem van engagement bevat: “De kunst is de hand welke door aanraking met deze of gene toets de menselijke ziel tot vibreren brengt.”

De zichtbaar makende kracht van kunst met *oog voor tragiek* helpt om niet in de kramp schieten van ‘quick fixes’, maar met elkaar het gesprek te voeren en daarmee, zoals Arendt onderstreept, de wereld te *humaniseren*. Het mobiliseren van het heilige vuur en het ineenslaan van de handen voor collectieve actie en verantwoordelijkheid vergt ‘mediale creativiteit’: verbanden zien *tussen* sociale domeinen zoals bestuur en uitvoering, en tussen je rollen als professional, manager, (groot)ouder, mens, etc. In *professionele contexten* – van politiek, educatie tot religie – halen mensen veelal heilige huisjes en een hokjesgeest van stal. Daarentegen scheidt kunst een vrije sfeer waarin lastige emoties en ‘spirituele beleving’ – met andere woorden diep menselijke ervaringen – een plek mogen krijgen ter bezinning en onthaasting.

Door met kunst en dialoog een vrije sfeer te laten ontstaan voor een alchemie van samenwerking kunnen professionaliteit en rationaliteit voor het organiseren van zorg en andere publieke diensten worden verrijkt met het oog van de kunstenaar en met kennis van het hart. Zoals mos, gras en jonge scheuten door en over brokstukken en puinhopen heen groeien, kan het vuur van professionele bewogenheid op de maatschappelijke verbrokkeling kathedralen van waardebetrokkenheid laten ontstaan.

Literatuur

- Aristoteles (2008). *Ethica Nicomachea*. Vert. Ch. Huperts & B. Poortman. Budel: Damon.
- Braembussche, A. Van den (2021). *Tekens van het onzichtbare: Essays over kunst en mystiek*. Eindhoven: Damon.
- Gadamer, H-G. (2010). *De actualiteit van het schone — Kunst als spel, symbool en feest*. Amsterdam: Boom Kleine Klassieken.
- HAN (2021). Zomereditie van Ont.Moeten een ontspannen kennismaking. Internet: <https://blog3.han.nl/mens-enmaatschappij/zomereditie-van-ont-moeten-een-ontspannen-kennismaking> (6 juli 2021).
- Heidegger, M. (1984). *Sein und Zeit*. Tübingen: Max Niemeyer Verlag.
- Mercier, P. (2016). *Nachttrein naar Lissabon*. (Vertaling Gerda Meijerink). Amsterdam: Wereldbibliotheek.
- Muijen, H. & Brohm, R. (2021). Art Dialogue Methods – Dialoog met de kunsten en de kunst van het dialogeren. *Management & Organisatie*. (75), pp.63-82 Amsterdam: Boom.
- Muijen, H. & De Ronde, M. (2020). Een methodologie van morele bewogenheid. Over de dynamiek van pathos, logos, mythos en ethos in begeleidingskundig handelingsonderzoek. *Waardenwerk*, (81), 113-129.
- Pinckaers, F. (2023). *Zorg-wekkend. De kunst van deugd-doende zorg: innerlijke ruimte voor het creëren van verbinding tussen hoofd en hart*. [masterthesis Begeleidingskunde]. Nijmegen: Hogeschool Arnhem Nijmegen.
- Schmid, W. (2001). *Geluk: En waarom het niet het belangrijkste in het leven is*. Amsterdam: Ambo.